

ՀՏԴ 72.036

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
Ն.Է. ՄխիթարյանԽԱՂՈՂԻ ԵՎ ՆՈՒԱՆ ԶԱՐԴԱՔԱՆՂԱԿՆԵՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Դիտարկվում են խաղողի և նոան բուսական զարդաքանդակների կիրառման բնագավառները հայկական մշակույթում, դրանց ձևաստեղծման նախադրյալները, նշանակությունը մինչքրիստոնեական շրջանում (բրոնզեդարյան, ուրարտական, հելլենիստական ժամանակաշրջաններ): Դիտարկվում է քրիստոնեության ընդունումից հետո այդ պտղազարդերի խորհրդանշը և կիրառությունը հայկական վաղմիջնադարյան պաշտամունքային կառույցների գեղարվեստական հարդարանքում (շքամուտքերի երիզազարդեր և բարավորներ, պատուհանապսակներ, զարդագոտիներ, որմնախոյակներ): Փորձ է արված բացահայտել այդ բուսազարդերի ձևաստեղծման ազգային և համաշխարհային ակունքները:

Առանցքային բառեր. հայկական վաղմիջնադարյան ճարտարապետություն, գեղարվեստական հարդարանք, զարդաքանդակներ

Նուռը և խաղողն առանձնահատուկ տեղ ունեն հայկական զարդարվեստում և ընդհանրապես հայկական մշակույթում: Այդ բուսազարդերը լայնորեն կիրառվել են մանրանկարչության, որմնանկարչության, գեղանկարչության, փայտարվեստի մեջ, հայկական գորգերի զարդաձևերում, ճարտարապետական հուշարձանների և խաչքարերի զարդաքանդակներում: Նուռը ոչ պակաս կարևոր դեր է խաղում նաև հայկական կինեմատոգրաֆիայում (օրինակ՝ Փարաջանովի «Նոան գույնը», Էգոյանի «Արարատ» ֆիլմերում), ինչպես նաև ժամանակակից կիրառական արվեստի այնպիսի բնագավառներում, ինչպիսիք են համակարգչային գրաֆիկան, գովազդային արվեստը և այլն:

Խաղողն ու նուռը մինչքրիստոնեական շրջանի հայկական մշակույթում: Խաղողի և նոան զարդամուտիվները իրենց կիրառությունն են գտել ինչպես հայկական, այնպես էլ հին արևելյան և հելլենիստական շրջանի ճարտարապետական հուշարձաններում: Դրանք հիմնականում լայնորեն տարածված էին այն երկրներում, որտեղ կար խաղողագործություն և զարգացած էր գինեգործությունը: Հայկական բարձրավանդակում գինեգործությամբ զբաղվել են դեռևս հնագույն ժամանակներից: Խաղողի կամ նոան գինին ունեցել է ինչպես կենցաղային, այնպես էլ ծիսական նշանակություն: Այդ են վկայում հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված բազմաթիվ հնձանները, գինու կարասներն ու խաղողի և նոան կորիզները:

Քարաշամբի մեծ դամբարանաբլուրից հայտնաբերված արծաթե գավաթի (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջ) պատկերագրությունում «արքայական» խնջույքի տեսարան է պատկերված, ուր մատովակը գինի է մատուցում «արքային» [1]: Նման մեկ այլ արծաթյա գավաթ հայտնաբերվել է Թոեդքի («Քոռուխթաշ») դամբարանաբլուրի պեղումներով: Վերջինիս

մակերևույթին դրվագված են ծիսական երթի 23 մասնակիցներ, որոնք գավաթները բարձր բռնած (կենաց մաղթելու դիրքով) մոտենում են սրբազան ծառի տակ, գահավորակին նստած մարդակերպ էակին, որը նույնպես գավաթ ունի իր ձեռքում պահած: Ենթադրվում է, որ գավաթի մեջ լցված ծիսական խմիչքը գինին է [2]: Անմահություն պարգևող խմիչքը՝ գինին, նախ և առաջ, վայել էր արքաներին և հենց նրանք էլ առաջին հերթին մտահոգված էին խաղողի այգիներ հիմնելու և դրանց մշակության հարցերով: Դա թագավորների և՛ պարտականությունն էր, և՛ արտոնությունը: Ենթադրվում է, որ խաղողագործական շրջաններում խոշոր տաճար-սրբարաններն ունեցել են իրենց սեփական այգիները և հնձանները, որոնք ունեին և՛ ծիսական, և՛ կենցաղային նպատակ [3]:

Մինչ այժմ խաղողի մշակման ամենավաղ տեղեկությունը, Էնեոլիթյան ժամանակաշրջանում (Ք.ծ.ա. 5-րդ հազարամյակ) Արենիի կամ Թոչնի քարայրից հայտնաբերված գինու արտադրամասն է՝ գինու քարայրում:

Համաձայն Աստվածաշնչի՝ Նոյը, իջնելով Արարատ լեռան վրա կանգնած Տապանից, խաղողի վազ տնկեց, որի բերքից էլ ստացավ գինի: Ըստ հայոց ավանդական պատկերացումների՝ խաղող աճել է Նոյ նահապետի մատուցած զոհի ոսկորներից, դրանք գետնի մեջ թաղելուց հետո [4]: Այսինքն, ժողովրդական իմաստավորմամբ խաղողի վազն ընկալվել է սրբազան, տիեզերական կենաց ծառ և որպես այդպիսին պաշտամունքի առարկա է դարձել դեռևս հնագույն ժամանակներից:

Հայաստանի կլիմայական պայմանները բարենպաստ էին Հայաստանի տարածքում խաղողագործությամբ զբաղվելու համար: Հայաստանում աճող խաղողը տարբերվում է շաքարի բարձր պարունակությամբ, որն անհրաժեշտ է բարձորակ գինի և կոնյակ պատրաստելու համար:

Կարմիր բլուրից հայտնաբերվել են նաև խաղողի 12 տեսակի հատիկների մնացորդներ՝ մառնային սենյակի կարասների մեջ: Սա փաստում է այն մասին, որ Ուրարտական ժամանակաշրջանում նույնպես խաղողի մշակումը որոշակի դեր է ունեցել և պեղումների հիման վրա այստեղ պատրաստել են միայն դառը գինի:

Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունները պատմում են այն մասին, որ բիայնական յուրաքանչյուր արքա իր առաջնահերթ պարտքն է համարել խաղողի այգիների հիմնումը: Խաղողի վազը, ըստ էության Վանի թագավորությունում դարձել էր պետական խորհրդանիշ: Խաղողի այգիների հիմնադրմամբ արդեն զբաղվել է բիայնական տերության հայտնի բարենորոգիչը՝ Իշպուինի արքան: Նրա և իր որդու՝ Մենուայի, համատեղ արձանագրություններից մեկում («Մեերի դուռ») «կարգադրվում է խաղողի այգի հիմնել» և սահմանվում են բերքի հասունացման տարբեր փուլերում Խալդիին (ուրարտական աստված) մատուցվելիք զոհաբերությունները [3]: Իսկ 1948 թ. Կարմիր բլուրի պեղումներից հայտնաբերվել է նույն ծաղկի ածխացած մնացորդներ, որոնք թվագրվում են Ք.ծ.ա. 8-րդ դարով: Դա վկայում է այն մասին, որ, մինչքրիստոնեական շրջանում լայն տարածում է ունեցել նաև նոնենու այգիների մշակումն ու նույն գինու պատրաստումը: Նույն զարդամոտիվը խաղողի հետ միասին

կիրառվել է դեռևս հնագույն (բրոնզեդար), ուրարտական (Ք.ժ.ա. 9-7 դդ), անտիկ ժամանակաշրջաններում (Ք.ժ.ա. 3-րդ դարից մինչև Ք.ժ.հ. 4-րդ դար), այսինքն, մինչև քրիստոնեության ընդունումը: Եվ պատահական չէ այն, որ բազմաթիվ են հայկական բրոնզեդարյան դեկորատիվ-կիրառական արվեստի առարկաները, որոնք խաղող կամ նուր են խորհրդանշում: Հայտնաբերվել են խեցանոթներ՝ զարդարված խաղողի որթի, տերևների կամ ողկույզների պատկերներով, թանկարժեք մետաղներից պատրաստված արդուզարդի տարբեր առարկաներ՝ ողկույզաձև, ինչպես նաև նոսաձև շքեղ քունքազարդեր, ականջողեր և այլ իրեր [5]:

Կարմիր բլուրից (Ք.ժ.ա. 8-րդ դ.) գտնվել է մի արծաթե ոսկեջուր զարդատուփ, որի կափարիչի վրա եղած արձանագրությունը փաստում է, որ այն պատկանել է Ռուսա 2-րդին, իսկ զարդատուփի կափարիչի բռնակը նոսն ձև ունի (նկ. 1):

Նկ. 1. Ռուսա 2-րդի թագը, Ք.ժ.ա. 8-րդ դար, Կարմիր բլուր

Էրեբունի ուրարտական արգելոց թանգարանում պահպանված որմնանկարներից մեկում նուր հավաքելու տեսարանն է: Պատկերված է նոսն ծառը, իսկ կողքին քրմերն են՝ ձեռքներին դույլ: Կա նաև պահպանված մի թաս՝ խաղողի հատիկներով լեցուն (նկ. 2):

Նկ. 2. Ուրարտական շրջանի որմնանկարներ

Խաղողի զարդաքանդակը հանդիպում ենք նաև ֆալոսների, վիշապաքարերի հարդարանքներում, որոնցից շատերը վեր են ածվել խաչքարերի: Օրինակ՝ Աղավնաձորի Ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտ (Ք.ժ.ա. 2-1-ին հազ., 11-12-րդ դարեր):

Ենթադրվում է, որ նոսենու ճյուղերը և խաղողի որթատունկն արդեն կրակապաշտական ժամանակաշրջանում կարևոր նշանակություն և խորհուրդ են ունեցել, օգտագործվում էին որպես վառելիք արտուշանում՝ անշեջ հուր ստանալու համար, քանի որ դրանց այրումից շատ քիչ մոխիր էր մնում, որն էլ սուրբ էր համարվում (այն լցնում էին կճուճների մեջ ու թաղում մեհյանից դուրս մաքուր տեղում) [6]:

Բացի այդ նուրը կապված էր հեթանոսական կին աստվածության պաշտամունքի հետ և նոսն պատկերները հանդես էին գալիս որպես Անահիտ Մայր աստվածուհու պաշտամունքի

հետ կապված խորհրդանիշներ: Այսպիսի խորհուրդ է պարունակում նաև Գառնիի տաճարի քիվի զարդաքանդակում տեղ գտած նոան զարդամոտիվը (նկ.3): Ենթադրվում է, որ քրիստոնեության ընդունումից հետո, քանդելով Անահիտին նվիրված մեհյանները, դրանց տեղում կառուցելով Աստվածամորը նվիրված եկեղեցիներ՝ ոչնչացվում էին նաև նոան պատկերները: Ըստ երկրորդ վարկածի հենց այս ժամանակահատվածում է, որ Իրանը սկսում է օգտագործել նոան զարդամոտիվը, և քանի որ քրիստոնյաները դեմ էին նրանց կրոնին՝ իրենց պաշտամունքային կառույցներից հեռացրեցին այն [6]:

Գառնու տաճարի զարդաքանդակներում տեղ է գտել նաև խաղողի ողկույզի և տերևի գալարազարդը (նկ.3), որը հետագայում՝ վաղքրիստոնեական շրջանում լայն կիրառություն է ստանում և որոշ կառույցներում հասնում կատարելության:

Նկ. 3. Նոան զարդամոտիվը և խաղողի ողկույզի ու տերևի գալարազարդը Գառնիի տաճարի զարդաքանդակներում

Խաղողի և նոան զարդամոտիվների խորհրդաբանությունը քրիստոնեության ընդունումից հետո: Վաղքրիստոնեական շրջանի հայկական ճարտարապետությունում խաղողի վազի և տերևների տեսքով զարդաքանդակը հայտնվում է դեռևս 4-5-րդ դարերում Աղքի թագավորական դամբարանում (4-5-րդ դդ.), առաջին քրիստոնեական պաշտամունքային կառույցների՝ Քասախի Բազիլիկայի (5-րդ դ.), Աշտարակի Սպիտակավոր (5-րդ դ.), Պեմգաշենի (5-7-րդ դդ.), Օձունի (6-րդ դ.), Պտղնավանքի (6-7-րդ դդ.) և այլ եկեղեցիների զարդաքանդակներում: Ի տարբերություն խաղողի, նոան զարդաքանդակը հայտնվում է միայն 7-րդ դարում՝ Զվարթնոցի տաճարի հարդարանքում:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո խաղողը խորհրդանշում է Քրիստոսին և նրա ուսմունքը. «Ես եմ ճշմարիտ որթատունկը, եւ իմ Հայրը մշակն է: ... Ինչպէս ճիւղը, որ ինքն իրեն չի կարող պտուղ տալ, եթէ որթատունկի վրայ հաստատուած չլինի, նույնպէս եւ դուք՝ եթէ իմ վրայ հաստատուած չլինեք: Ես եմ որթատունկը, իսկ դուք՝ ճիւղերը» (Յովհ. 15, 1-5) [5]: Կամ՝ «...ինչպէս որ խաղողն է հնձանում ճգմվելով վեր ածվում «անմահական» հեղուկի, այնպէս էլ Քրիստոս-աստվածը խաչի վրա թափեց արյունն ի փրկություն մեղսագործ մարդկության, ինչպէս որ թռչուններն են վայելում խաղողուտը, այնպէս էլ արդար հավատացյալներն են վայելելու երկնային դրախտը»: Քրիստոսի ուսմունքն ինքնին նման է խաղողուտի. Քրիստոսը՝ որպէս ճշմարիտ որթատունկ, գինին՝ որպէս աստվածային արյուն, Արդար դատաստանը՝ որպէս հոգի-ողկույզների հավաքում և ճմլում Աստծո հնձանում: Քրիստոսի հետևությամբ՝ խաղողի որթի և հնձանում ճմլվող խաղողի են նմանեցվում հայ սրբերն ու մարտիրոսները [7]:

Նույնը նույնպէս ձեռք է բերում նոր խաբիրդաբանություն, այն Հիսուս Քրիստոսի

խորհրդապատկերն է. Իր՝ գավաթում հեղված արյամբ, իսկ կերպարվեստում, երբ պատկերել են Տիրոջը՝ նոռվ, արտահայտել են Քրիստոսի հարության գաղափարը: Նուրը խորհրդանշում է Աստծո շնորհների բազմազանությունը, ինչպես նաև Եկեղեցին՝ իր բազմաթիվ հոտով:

Նուռն իր հոգևոր խորհրդաբանությամբ նաև ներկայացնում է մարդու երկրավոր ու երկնային կյանքը. դառը կեղևն իր վեցաթերթ թագապսակով խորհրդանշում է երկրավոր կյանքը, որը պետք է պսակված լինի աստվածային երեք շնորհների՝ հավատքի, հույսի, սիրո թագով, որոնք համապատասխանաբար առնչվում են Ամենասուրբ Երրորդության երեք Անձերին՝ Հորը (հավատք), Որդուն (հույս) և Սուրբ Հոգուն (սեր): Իսկ նռան կարմրագույն պտուղը խորհրդանշում է առաքինի գործերով (հատիկներ) զարդարված անձի հաղթանակը՝ աստվածացումը (կարմիր գույն) և Երկնքի արքայության քաղցրությունը: Այդ աստվածային շնորհների ներգործությամբ է, որ մարդ հաղթահարում է երկրավոր կյանքի դառնությունը՝ փորձություններն ու նեղությունները և հաջողությամբ պսակում հավատքի բարի պատերազմը՝ մուտք գործելով Երկնքի Արքայություն. «Պատերազմեցի բարի պատերազմը, ավարտեցի ընթացքս, պահեցի հավատքը: Ուստի ինձ է սպասում արդարության պսակը, որը, որպես հատուցում, ինձ պիտի տա Տերը՝ արդար Դատավորը, այն օրը, և ոչ միայն ինձ, այլ նաև բոլոր նրանց, որ սիրեցին նրա հայտնությունը» (Բ Տիմոթեոս 4:7-8):

Վաղմիջնադարյան հայկական արվեստի մեջ նուրը սկսում է խորհրդանշել նաև Քրիստոսի հարությունը: Եկեղեցու հայրերը նռան հատիկները կապում են կրոնի տարածման համար պայքարող նահատակների հետ: Դրանից բացի քրիստոնեության մեջ այն նմանեցվում է կյանքի ծառի, երկնային սիրո, Աստծո օրհնության հետ: Եվ այստեղից նուրը ձեռք է բերում սիրո և Աստծո շնորհի նշան:

Խաղողի և նռան զարդաքանդակը հայկական վաղմիջնադարյան պաշտամունքային կառույցների գեղարվեստական հարդարանքում: Վաղմիջնադարյան ժամանակաշրջանի (4-7-րդ դարեր) ճարտարապետության հիմնական առանձնահատկությունը կառույցների ճարտարապետական հորինվածքների հավասարակշռվածությունն էր, պարզությունը, հանդիսավորությունն ու վեհաշուքությունը, ինչպես նաև արտաքին հարդարանքում գեղարվեստական արտահայտչամիջոցների համեստ ու զուսպ կիրառությունը:

Դիտարկվող ժամանակաշրջանում պաշտամունքային կառույցների արտաքին հարդարանքի հիմնական միջոցներ հանդիսացող շքամուտքերի երիզագոտիների ու բարավորների, պատուհանների կամարապսակների, որմնակամարների կամարաղեղների, խոյակների, որմնախոյակների և զարդագոտիների զարդաքանդակներում կիրառվել են բուսական զարդաձևեր՝ ականթազարդեր կամ արջամագիլներ, արմավազարդեր, խաղողի տերևներ և ողկույզներ, նռան պտուղներ և ճյուղեր: Հանդիպում են նաև երկրաչափական մոտիվներով (ատամնաշարեր, կամարիկներ, շրջագծեր, գնդիկներ, ցանցազարդեր և այլն) հարդարված պատուհանային կամարունքեր և քիվեր, ինչպես նաև աշխարհիկ և հոգևոր պատկերներով հարուստ զարդաքանդակներ: Հետագա դարերի ընթացքում այդ զարդաձևերը ձևափոխվում են՝ առաջացնելով ավելի շքեղ և նոր տեսակներ:

Զարդաքանդակների մեջ առանձնանում են խաղողի և նռան զարդամոտիվները, որոնք քրիստոնեության ընդունումից հետո, ձեռք բերելով նոր խորհրդաբանություն, դառնում են հայկական ճարտարապետության վաղմիջնադարյան պաշտամունքային կառույցների գեղարվեստական հարդարանքի հիմնական զարդաձևերը:

Եվ ինչպես վերը նշվեց, եթե նռան բուսագարդը հայկական վաղմիջնադարյան ճարտարապետությունում առաջին անգամ հայտնվում է քրիստոնեության ընդունումից երեք դար հետո՝ 7-րդ դարում, Զվարթնոցի տաճարի զարդագոտում, ապա խաղողի վազի զարդաքանդակն արդեն քրիստոնեական առաջին իսկ կառույցների հիմնական զարդամոտիվն էր:

Խաղողի զարդամոտիվը հանդիպում ենք դեռևս 4-6-րդ դարերի որոշ պաշտամունքային կառույցների՝ Քասախի Սուրբ Խաչ (4-5-րդ դդ.), Աշտարակի Ծիրանավոր (5-6-րդ դդ.), Կողբի եկեղեցու (5-6-րդ դդ.), Օձունի (6-րդ դ.), Պտղնիի (6-7-րդ դդ.) եկեղեցիների շքամուտքերի բարավորներում և եզրագոտիներում (նկ. 4, 5):

Քասախի բազիլիկայի մուտքերի բարավորների հարդարանքի հորինվածքային առանցքի կենտրոնում խաչն է, որի երկու կողմերը մշակված են արմավազարդով և խաղողի ողկույզների բուսագարդով: Նմանատիպ հորինվածք ունեն նաև Կողբի եկեղեցու (5-6-րդ դդ.) բարավորի, Աշտարակի Ծիրանավոր եկեղեցու (5-րդ դ.) և Պտղնիի խաչի զարդաքանդակները:

Նկ. 4. Քասախի բազիլիկայի բարավորը, 4-5-րդ դդ.

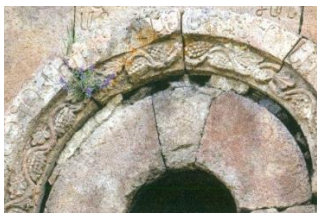
Նկ. 5. Աշտարակի Ծիրանավոր եկեղեցու բարավորը և պատուհանապսակները, 5-րդ դ.

Օձունի եկեղեցու (6-րդ դ.) շքամուտքի շրջանակը հարդարված է խաղողի ողկույզների և տերևների հաջորդական կրկնվող գալարազարդով (նկ. 6): Նմանատիպ զարդաքանդակի հետ հանդիպեցինք Գառնիի տաճարում: Օձունում այս զարդամոտիվն ավելի հստակ է, խորհրդանշելով Քրիստոսի ուսմունքը՝ այն ասես օղակել է տաճարի ողջ արևմտյան շքամուտքը: Այս զարդամոտիվին հանդիպում ենք արդեն Պտղնիի տաճարի շքամուտքի և պատուհանապսակների զարդաքանդակներում: Խաղողի պտղազարդով են հարդարված նաև որմնասյուները պսակող որմնախոյակները (նկ. 6):

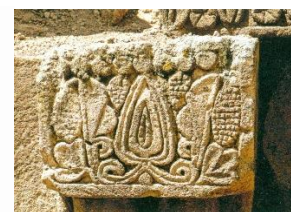
Նկ. 6. Օձունի և Պտղնիի եկեղեցիների շքամուտքերի երիզազարդերը

Պատուհանային կամարապսակներում որպես կանոն սկսում է կիրառվել հաջորդաբար կրկնվող խաղողի ողկույզի և տերևի գալարազարդով զարդամոտիվը՝ իր բազմատեսակ տարբերակերով և ոճավորումներով: Տարբեր կառույցներում՝ Ջորավանի Սուրբ Ջորավոր, Պտղնիի, Մաստարայի Սուրբ Հովհաննես, Սիսավանի (նկ.7), Արթիկի Սուրբ Գևորգ, Արուճ գյուղի Սուրբ Գրիգոր եկեղեցիների պատուհանապսակներում խաղողի ողկույզի և տերևի մշակումներն ունեն միմյանց շատ նման, միաժամանակ՝ խիստ տարբերվող լուծումներ:

Նկ. 7. Պտղնիի, Մաստարայի և Սիսավանի եկեղեցիների պատուհանապսակները

Խաղողի զարդաքանդակին հանդիպում ենք նաև որոշ վաղմիջնադարյան պաշտամունքային կառույցների որմնախոյակների հարդարանքներում (Պտղնիի, Սիսավանի եկեղեցիներ, 7-րդ դար) (նկ. 8):

Նկ. 8. Պտղնիի, Սիսավանի և Փարպիի Թարգմանչանց եկեղեցիների որմնախոյակները

Խաղողի ողկույզի և տերևի հաջորդական գալարազարդը ասես կատարելության է հասել Զվարթնոցի տաճարի (7-րդ դար) արտաքին հարդարանքում, որի բնութագրող առանձնահատկություններից են առաջին հարկաշարքը օղակող որմնակամարաշարի կամարաղեղների և դրանք պսակող զարդագոտու զարդաքանդակները: Բարդ տրամատավորված կամարաղեղները պսակված են հաջորդաբար կրկնվող խաղողի ողկույզի և տերևի գալարազարդով: Զվարթնոցի տաճարի կամարաղեղներում այդ զարդը բավականին պարզ է և ճշմարտացի (նկ. 9):

Նկ. 9. Զվարթնոցի տաճարի կամարաղեղները

Ինչպես վերը նշվեց՝ նույն, որպես ճարտարապետական զարդաձև առաջին անգամ հայտնվում է Չվարթնոցի տաճարում: Հետագայում, ըստ քրիստոնեական պատկերացումների, նույն ծառը հանդես է գալիս որպես նոր կյանքի խորհրդանիշ՝ ներկայացնելով «Կենաց ծառը» կամ «Դրախտային այգին»: Հենց այդ իմաստն է կրում Չվարթնոցի զարդագոտում (նկ.10): Տաճարի առաջին հարկաշարքի որմնակամարաշարը պսակված է քանդակազարդ գոտիով, որն ամբողջովին ծածկված է հաջորդաբար քանդակված խաղողի որթի և նույն պտղի ու ճյուղերի նրբագեղ բարձրաքանդակներով [8]:

Նկ. 10. Չվարթնոցի տաճարի զարդագոտի

Հետագայում նույն պտղազարդ ճյուղի զարդամոտիվն արդեն հայտնվում է 7-րդ դարի երկրորդ կեսի մի շարք կառույցներում (Եղվարդի, Արթիկի, Թալինի եկեղեցիներ): Այդ կառույցների զարդաքանդակներում ակնառու է «զվարթնոցյան նուռի» ազդեցությունը (նկ.11): Արթիկի Սուրբ Գևորգ կամ Մեծ եկեղեցու որմնասյուների խոյակներն ու պատուհանների պսակները զարդարված են տարբեր զարդանախշերով՝ խաղողի ողկույզ և տերև, նույն ու արմավենու տերև և այլն: Զորավանի Զորավոր եկեղեցու պատուհանային կամարունքներում արված է խաղողի և նույն զարդաքանդակ: Չվարթնոցի տաճարի օրինակով կառուցված Բանակի տաճարը Տայքում նույնպես ունեցել է նմանօրինակ խաղողի և նույն պատկերներով զարդագոտի, որն այսօր լիովին խաթարված է:

Նկ. 11. Թալինի Կաթողիկե, Արթիկի Մեծ եկեղեցի, Միսավանի եկեղեցի, 7-րդ դ.

Ամփոփում.

- Խաղողի և նույն զարդաքանդակներն իրենց կիրառությունն են գտել դեռևս նախաքրիստոնեական՝ նախաուրարտական, ուրարտական, անտիկ ժամանակշրջաններում: Յուրաքանչյուր փուլում այդ պտուղներն ունենալով կենցաղային և ծիսական նշանակություն, ձեռք են բերել որոշակի խորհրդաբանական արժեք՝ հիմքում ունենալով կենաց ծառի խորհուրդը:
- Քրիստոնեության ընդունումից հետո (4-րդ դարից սկսած) այդ պտուղները, ձեռք բերելով նոր խորհրդաբանություն, լայնորեն կիրառվում են վաղքրիստոնեական (4-7-րդ դդ.)

պաշտամունքային կառույցների գեղարվեստական հարդարանքում՝ շքամուտքերի երիզներում և բարավորներում, պատուհանային պսակներում, կամարադեղներում, զարդագոտիներում, ինչպես նաև որմնախոյակների հարդարանքներում:

- Վաղմիջնադարյան ժամանակաշրջանում (4-7-րդ դդ.) ամենատարածվածը խաղողի ողկույզի և տերևի հաջորդաբար կրկնվող գալարազարդն էր, որն իր մեջ Քրիստոսի ուսմունքի հավերժության խորհուրդն է կրում:
- Վաղմիջնադարյան ժամանակաշրջանի (4-7-րդ դդ.) դիտարկված քսան կառույցներում նկատվում է, որ խաղողի զարդաքանդակը կիրառվել է 4-րդ դարից՝ քրիստոնեության ընդունումից հետո՝ առաջին իսկ պաշտամունքային կառույցների հարդարանքներում, իսկ նույնը հայտնվում է միայն 7-րդ դարում Զվարթնոցի տաճարի հարդարանքում, որից հետո արդեն մի շարք կառույցներում տեսնում ենք «զվարթնոցյան նուռի» ազդեցությունը:

Վերոհիշյալ դիտարկումներից ելնելով, կարելի է ասել, որ խաղողն ու նույնը հայկական բարձրավանդակում աճող ամենատարածված պտուղներից են, երկուսից էլ ստացվում է գինի՝ «կարմիր անմահական հեղուկը», երկուսն էլ, լինելով հատիկավոր պտուղներ, խմբավորված միևնույն կեղևի ներքո կամ ողկույզի վրա, խորհրդանշում են միևնույն հավատքի շուրջը խմբավորված քրիստոնյաներին, կրում են միևնույն խորհուրդը (Քրիստոսի ուսմունքը, թափած արյունը, մարգարեների խոսքը, «Կենաց ծառը» կամ «Դրախտային այգին» և այլն), ինչի շնորհիվ էլ իրենց բազմաոճ դրսևորումներով հանդես եկան հայկական մշակույթի տարբեր բնագավառներում, մասնավորապես, ճարտարապետությունում ինչպես մինչքրիստոնեական, այնպես էլ քրիստոնեական շրջանի ճարտարապետական կառույցների գեղարվեստական հարդարանքում:

Н.Э.Мхитарян

ВИНОГРАДНЫЕ И ГРАНАТОВЫЕ ОРНАМЕНТЫ В РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЯНСКОЙ АРХИТЕКТУРЕ

Рассматриваются области применения виноградных и гранатовых растительных орнаментов в армянской культуре, предпосылки их формообразования, символическое значение в дохристианском периоде (бронзовый век, урартский, эллинский периоды). Рассматривается также символическое значение этих орнаментов после принятия христианства и их применение в художественных оформлениях раннесредневековых религиозных сооружений (тимпаны и архивольты порталов и оконных проемов, капители). Сделана попытка выявить национальные и интернациональные предпосылки этих растительных орнаментов.

Ключевые слова: армянская раннесредневековая архитектура, художественное оформление, орнаменты

N.E.Mkhitaryan

THE GRAPE AND POMEGRANATE ORNAMENTS IN EARLY MEDIEVAL ARMENIAN ARCHITECTURE

The application of grape and pomegranate plant ornaments in Armenian culture and prerequisites of

their formation, their symbolic meaning in the pre-Christian period (Bronze, Urartu, Hellenistic) are considered. The symbolic meaning and use of the mentioned plant ornaments after the adoption of Christianity in the artistic decoration of early medieval religious buildings (the tympana and archivolt of portals and window apertures, capitols, etc.) is also given. An attempt has been made to identify the national and international prerequisites of these plant ornaments.

Keywords: early medieval Armenian Architecture, decoration, architectural ornaments

Գրականություն

1. **Оганесян В. Э.** Серебряный кубок из Карашамба //ИФЖ.- 1988.- N 4.- С. 145-161.
2. **Արեշյան Գ.Ե.** Թռեղքի <<Քոռուխթաշ>> դամբարանաբլուրի գավաթի պատկերային հորինվածքի մեկնաբանման փորձ // Հանրապետ. գիտ. նստաշրջ., Զեկ. թեզեր.-Երևան, 1987.- էջ 12:
3. **Թումանյան Գ. Ս.** Հնաձանային մշակույթը Հայաստանում. - Երևան: Զանգակ-97, 2008.- էջ 100:
4. **Լալայան Ե.** Երկեր, հ. 2. - Երևան, 1988. - 165 էջ:
5. **Հարությունյան Ս., Քալանթարյան Ա., Ավետիսյան Պ.** Գինին հայոց ավանդական մշակույթում. - Երևան: ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտ. և ազգագր. ինստ., 2005. – 306 էջ:
6. **Степанян Н.** Очерк изобразительного искусства Армении. - М.: Сов. худ., 1985.- 102 с.
7. **Պետրոսյան Հ.Լ.** Խաչքար: ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը. - Երևան: Փրինթինֆո, 2008. – 406 էջ:
8. **Հակոբյան Զ.** Զվարթնոցից մինչև Աղթամար ու Անի... // Ճարտարապետություն և շինարարություն.- 2011. – N 2 (60). - էջ 54:

Աշխատանքն իրականացված է ՀՀ պետական բյուջեից գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության բազային ֆինանսավորմամբ «ՀՀ Ճարտարապետական և շինարարական համալիրների կայուն զարգացման ուղիների բացահայտում, ճշգրտում, ներդրման առաջարկությունների և հանձնարարականների մշակում՝ մշտական մոնիտորինգի կիրառմամբ» ծրագրի շրջանակում:

Մխիթարյան Նարինե Էմիլի, ճ.թ. (ՀՀ, ք.Երևան) – ՃՀՀԱՀ, աղ. Ալ. Թամանյանի անվ. Ճարտարապետության և շինարարության պրոբլեմային լաբորատորիա, գ.ա., Ճարտարապետության տեսության, պատմաճարտարապետական ժառանգության վերականգնման և վերակառուցման, գեղեցիկ արվեստի և պատմության ամբիոն, ասիստենտ, (+374) 94479594, (+374) 55641728, nmxitaryan@yandex.ru

Мхитарян Нарине Эмильевна, канд.архит.. (РА, г.Ереван) - НВАСА, Проблемная лаборатория Архитектуры и строительства им. академ. Ал. Таманяна, н.с., кафедра Теории, реконструкции памятников, изящных искусств и истории архитектуры, ассистент, (+374) 94479594, (+374) 55641728, nmxitaryan@yandex.ru

Mkhitaryan Narine Emil, PhD in Architecture (RA, Yerevan) – NUACA, Research Laboratory of Architecture and Construction by Academician Al. Tamanyan, researcher, Chair of Theory of Architecture, Restoration and Reconstruction of Historical Heritage, Fine Arts and History, (+374) 94479594, (+374) 55641728, nmxitaryan@yandex.ru

Ներկայացվել է՝ 08.12.2016 թ.

Ընդունվել է տպագրության՝ 12.01.2017թ.